

4. PIRMIEJI LIETUVIŠKI RAŠTAI

4.1. **Pirmuoju lietuvišku tekstu** laikomi poteriai „Tėve mūsų“, „Sveika, Marija“, „Tikiu į Dievą Tėvą“ (iš viso 24 eilutės). Jie įrašyti ranka XVI a. pirmojoje pusėje 1503 m. Strasbūre išleistos lotyniškos knygos „Traktatas kunigams“ paskutiniame puslapyje. Tekstas įrašytas iš ankstesnio, neišlikusio, lietuviško vertimo. Įrašė greičiausiai koks vienuolis pranciškonas, nes knyga anuomet priklausė Vilniaus pranciškonų bibliotekai.

Įrašas rastas 1962 m. Vilniaus universiteto bibliotekoje.

4.2. **Pirmieji lietuviški raštai pasirodė XVI a.** Palankesnės sąlygos lietuviškiems raštams rasti susidarė Rytų Prūsijoje. Prūsijos kunigaikštystės rytinėje dalyje – Mažojoje Lietuvoje – tuo metu dar buvo kalbama lietuviškai. Įsigalint reformacijai, jos idėjas susirūpinta skleisti ir raštus leisti lietuvių kalba. Nuo pat pradžių čia imtasi tvarkyti lietuviškų raštų kalbą, sudarytos redaktorių komisijos.

4.3. **Lietuvių raštijos pradininkai** – Abraomas Kulvietis ir Stanislovas Rapolionis – Europos garso humanistai, Karaliaučiaus universiteto profesoriai, kilę iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. **Abraomas Kulvietis** (apie 1510–1545) 1539 m. Vilniuje įsteigė aukštesniąją mokyklą, bet už reformacinę veiklą buvo priverstas iš Vilniaus išvykti. Pasitraukęs į Karaliaučių, profesoriavo universitete. **Stanislovas Rapolionis** (apie 1500–1545) vadovavo svarbiausiai Karaliaučiaus universiteto Teologijos katedrai, klausytojus žavėjo nepaprasta iškalba. Kulvietis ir Rapolionis – pirmieji lietuviškai rašę autoriai: į lietuvių kalbą jie yra išvertę giesmių ir psalmių.

4.4. **Pirmoji lietuviška knyga – Martyno Mažvydo katekizmas**, išleistas 1547 m. Karaliaučiuje. **Martynas Mažvydas** (apie 1520–1563) – žemaitis, pirmąją lietuvišką knygą parengė studijuodamas Karaliaučiaus universitete (1546–1548), baigęs studijas buvo paskirtas Ragainės klebonu. Pirmosios lietuviškos knygos pavadinimas – „Katekizmo prasti žodžiai, mokslas skaitymo rašto ir giesmės dėl krikščionystės bei dėl bernelių jaunų naujai suguldytos“. Knygelė 79 puslapių. Ją sudaro lotyniškas ketureilis „Didžiai Lietuvos Kunigaikštystei“, lotyniška pratarmė „Lietuvos bažnyčių ganytojams ir tarnams malonė ir ramybė“, eiliuota lietuviška pratarmė „Knygelės pačios byla lietuvininkump ir žemaičiump“, nedidelis elementorius „Pigus ir trumpas mokslas skaityti ir rašyti“, penkių dalių katekizmas (verstiniai religiniai, socialiniai ir doroviniai pamokymai) bei 11 giesmių giesmynėlis su gaidomis.

Lietuviškoji pratarmė „Knygelės pačios byla lietuvininkump ir žemaičiump“ yra ir pirmasis spausdintas originalus lietuviškas eilėraštis. Jis prasideda:

Bralei seseris, imkiet mani ir skaitikiet

Ir tatai skaitidami permanikiet.

Broliai seserys, imkit mane ir skaitykit

Ir tatai skaitydami permankykit.

Mokslo šito tėvai jūsų trokšdavo turėti,

Ale to negalėjo nė vienu būdu gauti.

Regėti to norėjo savo akimis,

Taip ir išgirsti savo ausimis.

Jau nūn, ko tėvai niekada neregėjo,

Nūn šitai visa jūsump atėjo.

Veizdėkit ir dabokitėsi, žmones visos,

***Šitai eit jūsump žodis dangaus
karalystos.***

Šioje pratarmėje – akrostiche – Martynas Mažvydas įrašė savo vardą ir pavardę: 3–19 eilučių pirmosios raidės sudaro *MARTINUS MASVIDIUS*.

Elementoriuje „Pigus ir trumpas mokslas skaityti ir rašyti“ pateikiama lietuviška abėcėlė: 23 didžiosios ir 25 mažosios raidės. Mažųjų raidžių daugiau dėl to, kad greta didžiosios *S* yra dvi mažosios *s* ir *ſ*, didžioji *U* atitinka mažąsias *u* ir *v*. Raidės Mažvydas vadina *s k a i t y t i n ė m i s* ir skirsto į *b a l s i n e s* (balses), *d v i b a l s i n e s* (dvibalses) ir *s a m b a l s i n e s* (priebalses). Toliau duodama skaitymo skiemenimis (vadinto silabizavimu) pratimų.

Mažvydas surašė įvairių skiemenų: priebalsės prieš balses, pvz.: *la, le, li, lo, lu*, balsės prieš priebalses, pvz.: *ar, er, ir, or, ur*, balsės tarp priebalsių, pvz.: *bac, bec, bic, boc, buc*, balsės po kelių ar prieš kelias priebalses, pvz.: *sta, ste, sti, sto, stu, arbs, erbs, irbs, orbs, urbs*.

Pirmoji lietuviška knyga – tai ne tik lietuvių raštijos, bet ir lietuvių kalbos gramatikos, terminijos, taip pat pasaulietinės poezijos, muzikos istorijos pradžia.

Yra išlikę du pirmosios lietuviškos knygos egzemplioriai: vienas saugomas Vilniaus, kitas – Lenkijoje, Torunės universitete.

4.5. Mažvydo darbo tęsėjai – Baltramiejus Vilentas ir Jonas Bretkūnas. **Baltramiejus Vilentas** (apie 1525–1587) – Karaliaučiaus lietuvių parapijos klebonas – dviem dalimis išleido Mažvydo parengtą giesmyną „Giesmės krikščioniškos“ (1566, 1570), į kurį įdėjo ir savo verstų giesmių. 1579 m. Karaliaučiuje Vilentas vienu leidiniu išleido du savo darbus: evangelijų tekstų vertimus „Evangelijos bei epistolas“ ir iš vokiečių kalbos verstą Martyno Liuterio (Martin Luther) katekizmą „Enchiridionas“.

4.6. Vilento įpėdinis Karaliaučiaus lietuvių parapijoje buvo **Jonas Bretkūnas** (1536–1602). Jis 1579–1590 m. į lietuvių kalbą išvertė Bibliją, bet tuomet ji nebuvo išleista. 1589 m. Bretkūnas į vieną knygą sudėjo ir išleido Mažvydo „Parafrazį“ bei tris savo darbus: „Giesmes duchaunas“ – giesmyną, sudarytą iš Mažvydo ir paties verstų giesmių; „Kancionalą“ – 17 giesmių su gaidomis ir pirmąją lietuvišką maldaknygę „Kolektos, arba Paspalitos maldos“. 1591 m. išėjo stambus veikalas – pamokslų rinkinys „**Postilė**“ („Postilė, tatau esti trumpas ir prastas išguldymas evangelijų, sakomųjų bažnyčioje“). Bretkūno „Postilė“ sudaro jo paties sakyti pamokslai ir kitų protestantų teologų darbai.

4.7. Pirmoji lietuviška knyga Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje – **Mikalojaus Daukšos „Katekizmas“**, išleistas 1595 m. **Mikalojus Daukša** (apie 1527–1613) – Krakių klebonas ir Žemaičių vyskupystės oficiolas, 1609 m. – Žemaičių vyskupystės administratorius. Lietuvos patrioto vyskupo Merkelio Giedraičio remiamas Daukša dirbo literatūrinį darbą.

Daukša iš lenkų kalbos išvertė jėzuito Jokūbo Ledesmos (Jakob Ledesma) katekizmą, pavadintą „**Katekizmas, arba Mokslas, kiekvienam krikščioniui privalus**“. Jį sudaro dvi dalys: katekizmas, išverstas gana laisvai, taikantis prie skaitytojo, ir „Trumpas būdas pasisakymo, arba išpažinimo nuodėmių“. Į katekizmą Daukša įdėjo ir dvi giesmes, kurios yra pirmosios lietuviškos giesmės, išspausdintos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, ir drauge seniausios išlikusios lietuvių katalikiškos giesmės.

Svarbiausias Daukšos darbas – iš lenkų kalbos verstas Jokūbo Vujeko (Jakob Wujek) pamokslų rinkinys „**Postilė**“ („Postila katolicka. Tai esti išguldymas evangelijų kiekvienos nedėlios ir šventės per visus metus“), išleista 1599 m. Be Vujeko pamokslų, Daukša įdėjo ir originalių priedų: lotynišką ketureilį, epigramą, prakalbą į vyskupą Giedraitį ir lenkiškai parašytą „Prakalbą į malonųjį skaitytoją“. Ši prakalba – tarsi patriotinis gimtosios kalbos manifestas:

Kurgi, sakau, pasaulyje yra tokia tauta, tokia prasta ir niekinga, kad neturėtų šių trijų savų ir tarsi įgimtų dalykų: tėvų žemės, papročių ir kalbos? Visų amžių žmonės vartojo savo gimtąją kalbą, rūpinosi ją išlaikyti, gražinti ir platinti. Nėra tokios menkos tautos, nėra tokio mažo žemės lopinėlio, kur nevirtotų savo gimtosios kalbos, kuria paprastai rašomi įstatymai, kuria rašoma savo ir kitų šalių

istorija, kuria svarstomi visi krašto reikalai, kuria gražiai ir padoriai atliekami reikalai bažnyčioj, susirinkimuose ir namie. <...>

Juk tauta laikosi ne žemės derlingumu, ne apdarų įvairumu, ne apylinkių smagumu, ne miestų ir pilių tvirtumu, bet vien vartodama savo gimtąją kalbą, kuri kelia ir stiprina pilietiškumą, santaiką ir brolišką meilę. Kalba yra bendras meilės ryšys, vienybės motina, pilietiškumo tėvas, viešpatysčių sargas.

Šiuos žodžius Daukša patvirtino savo darbais. Jis beveik nevartojo svetimybų, sukūrė daug naujadarų, kurie gyvi iki šiol (*apjuoka, ūgis, grožis, įsakymas, iškalba, mokslas, padaras, paikybė...*), pirmasis ėmė vartoti žodį *tauta*. Apskritai jo kalba nepaprastai gyva, žodinga ir vaizdinga. Daukšos raštai – seniausi lietuviški kirčiuoti tekstai (juose sužymėti kirčiuoti skiemenys).

4.8. Pirmąją reformatų knygą Lietuvoje 1598 m. išleido Merkelis Petkevičius (apie 1550–1608). Dvikalbiame (lenkiškame ir lietuviškame) **Petkevičiaus katekizme** šalia tikėjimo pagrindų pateikiama giesmių, maldų ir agenda (religinis apeigynas).

4.9. Didžiausia iš pirmųjų lietuviškų knygų (net 856 puslapių) yra 1600 m. postilė. Ši nežinomo vertėjo išversta ir reformatų išleista knyga vadinama spaustuvinininko ir knygų pirklio Jokūbo Morkūno (apie 1550–po 1611) vardu. **Morkūno postilėje** yra lietuviška prakalba į skaitytoją, trumpas katekizmas ir jį tris dalis suskirstytas evangelijų tekstas su jų aiškinimais.

4.10. Vienas reikšmingiausių XVII a. lietuvių raštijos leidinių – Konstantino Sirvydo originalus pamokslų rinkinys „**Punktai sakymų**“. Jo autorius – jėzuitas, Vilniaus universiteto dėstytojas, rektorius patarėjas **Konstantinas Sirvydas** (apie 1580–1631) turėjo retą iškalbos dovaną, apie 10 metų Šv. Jonų bažnyčioje sakė pamokslus, kurie jį išgarsino. Iš jų sudarė pamokslų santraukų rinkinį „Punktai sakymų“. Pirmoji dalis buvo išspausdinta 1629 m. Antrąją, praėjus 13 metų po autoriaus mirties, 1644 m. išleido Sirvydo bendradarbis Jonas Jaknavičius. „Punktų sakymų“ kalba gryna, gyva, vaizdinga. Sirvydas vengė skolinių, pats kūrė žodžius įvairioms sąvokoms reikšti, pvz.: *kokybė, mąstytojas, pratarmė, taisyklė* ir kt. Jis laikomas žymiausiu XVII a. lietuviškų naujadarų kūrėju. Sirvydas parašė ir pirmąjį lietuvių kalbos žodyną (žr. 5.1).

4.11. Iš kitų žymesnių XVII a. pirmosios pusės knygų minėtinos: 1646 m. išleistas **Slavočinskio giesmynas** ir 1653 m. Kėdainiuose išėjęs reformatų leidinys „**Knyga nobažnystės krikščioniškos**“.

4.12. Nuo XVII a. vidurio religinio turinio raštų kalba pradeda prastėti, ima plisti svetimybės, ypač polonizmai. Viena iš tokių knygų – Mykolo Olševskio „**Broma atverta ing viečnastj**“, išleista 1753 m. Bet ji buvo labai populiari, iki XIX a. vidurio išleista keliolika kartų.

4.13. Svarbiausi veikalai apie lietuvių kalbos istoriją yra Zigmo Zinkevičiaus šešiatomė „Lietuvių kalbos istorija“ su atskiru rodyklių tomu (1984–1995), Jono Palionio „Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.“ (1967) ir „Lietuvių rašomosios kalbos istorija“ (1979, 1995), Algirdo Sabaliausko „Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija“ (t. 1–2, 1979–1982).

Kompiuterinis lietuvių kalbos žinynas. Nuo morfologijos iki reikalų raštų, sudarė Petras Kniūkšta, Vilnius: Šviesa, 2004.